

Ewa GRIN-PISZCZEK

Doctor, kustosz w Archiwum Państwowym w Przemyślu
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2239-7796>

Ewa GRIN-PISZCZEK

Doctor, Conservator at the State Archives in Przemyśl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2239-7796>
e-mail: orly183@interia.pl

[Rec.]: Janusz Polaczek, *Przemyśl – jego dzieje i sztuka*, Przemyskie Centrum Kultury i Nauki ZAMEK, Przemyśl 2020.

Janusz Polaczek to autor wielu opracowań dotyczących historii i architektury Przemyśla¹. Najnowsza publikacja jego autorstwa to *Przemyśl – jego dzieje i sztuka*, wydana przez Przemyskie Centrum Kultury i Nauki ZAMEK. Opinie wydawnicze tej pracy wydali: prof. dr hab. Jerzy Motylewicz oraz dr hab. Jolanta Kamińska-Kwak. Na początkowych stronach opublikowano Słowo wstępne Prezydenta Miasta Przemyśla Wojciecha Bakuna oraz notę redakcyjną. Z niej dowiadujemy się, że opracowanie *jest próbą przystępnego dla ogółu czytelników ukazania aktualnego stanu wiedzy na temat historii Przemyśla, zwłaszcza w aspekcie dziedzictwa kulturowego i dziejów artystycznych*. Ponadto zaznaczono, że zastosowano odwołania do literatury naukowej, podając niekiedy rozbieżne i intrygujące tezy badaczy dotyczące dziejów Przemyśla. Takie założenie może budzić wątpliwości – kto ma być odbiorcą publikacji? Bowiem dla ogółu czytelników tekst opatrzony długimi i skomplikowanymi przypisami naukowymi może nie być przystępny. Zapewne z tego powodu przypisy zostały zgromadzone pod tekstem, na odrębnych stronach.

Całość tekstu jest podzielona na następujące części: Przemyśl – jego dzieje i sztuka; Od grodu do ośrodka miejskiego; Złota epoka w dziejach miasta; Kryzys; Gniazdo Orłąt Przemyskich; Przemyśl po II wojnie światowej; Dziedzictwo kulturowe Przemyśla i jego okolic a perspektywy rozwoju miasta (S. 7–49). Na stronach 49–56 znajdują się przypisy do tekstu; natomiast strony 57–100 stanowi Album ilustracji. Na końcowych, niepaginowanych

¹ Pałac Lubomirskich w Przemyślu / oprac.: Z. Wiglusz, J. Polaczek. Przemyśl, 2002. 34 s.; Zamek w Przemyślu / oprac.: J. Polaczek, Z. Wiglusz, S. Czekanowski. Przemyśl, 2005. 32 s.; Ryszkiewicz A., Polaczek J. Mikołaj Tereński: malarz przemyski epoki późnego baroku. Przemyśl, 2006; Polaczek J. Zamek w Przemyślu: od siedziby władzy państwowej do centrum kultury. Przemyśl, 2008; Polaczek J. Przemyskie kamienice: funkcje i sekrety budownictwa mieszczańskiego w Przemyślu. Przemyśl, 2011; Polaczek J. Zamek zwany kazimierzowskim w Przemyślu. Przemyśl, 2014.

stronach zamieszczono rozkładaną część albumową przedstawiającą m.in. panoramę miasta Przemyśla wraz z opisem obiektów.

W obszernym podrozdziale *Od grodu do ośrodka miejskiego* autor szczegółowo omawia hipotezy dotyczące początków grodu nad Sanem. W końcowej jego części przedstawia informacje na temat porządku urbanistycznego miasta lokowanego na prawie magdeburskim (rynek oraz ratusz), a także wczesnośredniowiecznych kamiennych budowli – cerkwi Wołodara i rotundy-palatium na wzgórzu zamkowym oraz rotundy pw. św. Mikołaja pod prezbiterium obecnej katedry)².

Kolejny rozdział zatytułowano *Złota epoka w dziejach miasta*, za którą uważany jest przez Autora, w rozumieniu stylu architektonicznego i trendu w kulturze i sztuce, okres renesansu. W pierwszej kolejności omówione zostały rozbudowy i przebudowy zamku starościńskiego, modernizacja fortyfikacji miejskich, budowa ratusza oraz zabudowa mieszczańska, tj. kamienice. Szczególną uwagę autor poświęca budynkowi, który obecnie pełni funkcję siedziby władz samorządowych miasta. Historię dotyczącą jego przebudowy i modernizacji autor opisuje aż do końca XIX wieku, tym samym wybiegając poza granice chronologiczne rozdziału. Znalazła się też tu informacja o budowie renesansowej synagogi oraz cerkwi katedralnej.

Następny dział zatytułowany *Kryzys* rozpoczyna się stwierdzeniem, że prawdziwa recesja ujawniła się w Przemyśle w XVIII stuleciu, lecz była już wyraźnie widoczna w wieku XVII.

Symptomami kryzysu w dziejach miasta były: zmniejszająca się liczba mieszkańców, ubożenie społeczeństwa, proces zmniejszania się majątków będących wcześniej w posiadaniu mieszczan. Autor w opozycji do regresu i upadku majątności mieszczańskiej stawia rozwój architektury sakralnej. W wieku XVII w Przemyśle wybudowano bowiem siedem kościołów, natomiast w następnym stuleciu powstało ich aż 13. Po wymienieniu i opisaniu kilku z nich J. Polaczek przechodzi do szczególnie ważnych w historii Przemyśla dat – roku 1788 i 1789. Wówczas miasto zostało sprzedane przez rząd austriacki hrabiemu Ignacemu Cetnerowi z Bakończyc. Oznaczało to faktyczną degradację Przemyśla do poziomu majątku ziemskiego. Następnie autor rozpoczyna opis XIX-wiecznych inwestycji władz austriackich w Przemyśle i jego okolicach, pozostając jednak dalej w rozdziale zatytułowanym «Kryzys». Opis rosnącej pozycji miasta pozwala przypuszczać, że w tekście wyraźnie zabrakło rozdzielenia opisów wieku XVII–XVIII i XIX wieku w dziejach miasta. Przedstawienie bowiem dziewiętnastowiecznych inwestycji wydaje się być całkowitym zaprzeczeniem kryzysu w dziejach nadsańskiego grodu.

Największą inwestycją władz zaborczych była budowa potężnej twierdzy wokół Przemyśla, która *dla prowincjonalnego, nieco już zapyziałego, miasta okazała się wszelako błogosławieństwem*. Wraz z jej powstaniem zaczęła rozbudowywać się infrastruktura miasta, związana z wytyczeniem przebiegających przez miasto linii kolejowych – Karola Ludwika z Wiednia do Lwowa czy linii łupkowskiej, prowadzącej z Dobromila i na Węgry. W Przemyśle powstały okazały budynek dworca kolejowego oraz reprezentacyjne budynki mieszczące banki i hotele. Zbudowano także obiekty konieczne z punktu widzenia logistyki wojskowej (koszary, place ćwiczeń, siedziby gremiów oficerskich), jak również zaplecze

² Brak tu jednak informacji o kościele św. Piotra, będącego prawdopodobnie najstarszym kościołem średniowiecznym w Przemyśle, od 1375 r. pełniącego funkcję katedry. Jego pozostałości w 2015 r. zostały odkryte przez archeologów. Kościół jest widoczny na sztuchu w dziele G. Brauna i F. Hogenberga. *Theatri praecipuarum totius mundi urbium liber sextus*, wyd. Kolonia 1618.

dla kadry oficerskiej w tym wille, hotele, kasyna, restauracje, itp. W związku z rosnącą pozycją strategiczną Przemysła liczba jego mieszkańców na przełomie XIX i XX wieku znacznie powiększyła się z ok. 15 000 w roku 1870 do ponad 54 000 w roku 1910. Następnie Autor w kilku zaledwie zdaniach opisuje rolę Twierdzy Przemysł w działaniach wojennych w latach 1914–1918.

Gniazdo Orłąt Przemyskich to tytuł kolejnego rozdziału, w którego początkowych akapitach znajdziemy informacje na temat patriotycznych inicjatyw w drugiej połowie XIX wieku (celebracje, upamiętnienia w postaci budowy pomników) oraz stowarzyszeń (m.in. Towarzystwo Muzyczne, Towarzystwo Dramatyczne). Autor wspomina także o związkach Józefa Piłsudskiego z Przemysłem, w tym jego domniemanej wizycie w mieście w 1913 roku.

Polaczek pisze także o polskich, jak i ukraińskich dążeniach niepodległościowych oraz o roli stowarzyszeń kulturalno-oświatowych w umacnianiu świadomości narodowej Ukraińców. Wyrazem tego było m.in. powstanie budynków, takich jak Narodnyj Dim czy gmach greckokatolickiego seminarium duchownego i pałacu biskupów greckokatolickich. Następnie autor skupia się na opisie wydarzeń listopada 1918 roku, kiedy w mieście doszło do walko polsko-ukraińskich. Wówczas narodziła się legenda Orłąt Przemyskich – młodych ochotników, biorących udział w walkach w Przemysłu i okolicach. Za jej apogeum można uznać moment odsłonięcia pomnika Orłąt Przemyskich w listopadzie 1938 roku.

Autor podkreśla rolę Przemysła jako miasta garnizonowego w okresie międzywojennym. Analizując tekst zamieszczony w publikacji można jednak dostrzec wyraźną dysproporcję pomiędzy objętością części dotyczące dziejów średniowiecza, której poświęcono S. 8–15 (7 stron) a fragmentem opisującym dzieje i rozwój Przemysła w latach 1918–1939 (jeden akapit na s. 38, ograniczający się do wymienienia jednostek wojskowych stacjonujących w Przemysłu). Tymczasem w tym okresie w mieście dokonano szeregu inwestycji, trwale zmieniających wygląd miasta. Zostały one szczegółowo opisane przez M. Daleckiego³.

W Przemysłu od 28 IX 1939 do 22 VI 1941 r. przebiegała granica pomiędzy okupantem niemieckim a Związkiem Radzieckim. Dzieliła ona miasto na część niemiecką – Deutsch Przemysl oraz prawobrzeżną część sowiecką. Sowietci w rejonie Przemysła zlokalizowali jeden z węzłów tzw. linii Mołotowa, będącej systemem bunkrów i fortyfikacji polowych. Następnie autor w kilku zdaniach pisze o działaniach II wojny światowej, podkreślając, że w Przemysłu 22 VI 1941 rozpoczęły się działania Fall Barbarossa, a hitlerowska nawała zaznaczyła się całkowitą zagładą społeczności żydowskiej oraz pomników jej kultury.

Następny krótki podrozdział zatytułowany jest *Przemysł po II wojnie światowej*. W nim zawarto dzieje Przemysła od 1945 roku, skupiając się na opisie zniszczeń wojennych. Drugą część rozdziałiku stanowi krytyczne podsumowanie inwestycji budowlanych w mieście, które zdaniem autora stały się *niemałym uszczerbkiem dla urody Przemysła, w jego pejzażu architektonicznym – stwarzając swego rodzaju dysonans względem reszty historycznej zabudowy miasta*.

Kolejny rozdział to *Dziedzictwo kulturowe Przemysła i jego okolic a perspektywy rozwoju miasta*. Punktem zwrotnym jest rok 1989, kiedy rozpoczęły się procesy transformacyjne w całej Polsce, w tym i w Przemysłu. Autor wspomina o inwestycjach miasta, mających na celu uczynić go atrakcyjnym dla turystów i mieszkańców, a więc: wyciągu krzeselkowym, ułatwieniu dostępu do fortów Twierdzy Przemysł, tzw. Projekcie 8813 (opieka nad jednym

³ Dalecki M. Rozwój przestrzenno-urbanistyczny Przemysła. *Przemysł w latach 1918–1939. Przestrzeń, ludność, gospodarka*. Przemysł, 1999. S. 31–66.

z fotów Linii Mołotowa). Opis działań mających na celu oraz uatrakcyjnienie oferty turystycznej miasta poprzez wyeksponowanie pozostałości Twierdzy Przemyśl wydaje się być tu niewystarczający. Wszak miasto i stowarzyszenia od kilkunastu lat prowadzą działania mające na celu propagowanie wiedzy o Twierdzy Przemyśl oraz podejmują działania w celu ich rewitalizacji, itp. Przykładem tego są inicjatywy, m.in. Związku Gmin Fortecznych.

Niemale znaczenie i wkład w rozwój turystyki, a także pamięci w mieście mają miejsca i obiekty kultu. J. Polaczek wymienia kilka z nich: Matka Boska zwana Jackową, barokowa kaplica Fredrów z relikwiami Krzyża Świętego i św. Józefa Pelczara w katedrze rzymskokatolickiej (na S. 44 – błędnie nazywana kaplicą Fredry), obraz Matki Bożej i wizerunek Chrystusa Miłosiernego w kościele oo. franciszkanów, sanktuarium Męki Pańskiej w Kalwarii Paclawskiej, kościół Matki Bożej Zbaraskiej w Prałkowcach, kościół pw. św. Trójcy w Babicach. Opisane są więc nie tylko miejsca w samym mieście, ale i jego okolicach, co nie jest spójne z tytułem publikacji.

Autor uwadze poleca także przemyskie nekropolie, a także wymienia przemyskie instytucje i stowarzyszenia działające na polu kulturalnym i naukowym. Podkreśla fakt uznania zespołu staromiejskiego Przemyśla oraz Twierdzy Przemyśl za Pomniki Historii (10 XII 2018). Część tekstowa zawiera reprodukcje materiałów z oryginalnych źródeł ikonograficznych, np. malowideł ściennych z kościoła oo. franciszkanów z końca XVII wieku, przedstawiających męczeństwo przemyskich zakonników podczas najazdu wołoskiego w 1498 roku, cudu św. Wincentego z 1657 roku oraz obrazów ze zbiorów Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej. Zamieszczono również wizualizacje i rekonstrukcje różnych obiektów (np. zespołu rotundy – palatium na terenie grodu przemyskiego) i fotografie archiwalne (np. z okresu II wojny światowej) oraz współczesne (figury Matki Boskiej Jackowej czy kaplicy Fredrów w katedrze przemyskiej). Ubogacenie tekstu bogatym materiałem ikonograficznym to duża zaleta wydawnictwa. Dobra jakość oraz wykorzystanie mniej znanych fotografii i materiałów źródłowych podnoszą jego walory.

Część tekstowa zawiera także reprodukcje obrazów o tematyce historycznej autorstwa Mariana Jerzego Fidy⁴, zwanego «przemyskim Matejką», specjalizującego się w malowaniu obrazów z przeszłości Przemyśla, poczynając od obrazu pt. Lechicki i Mieszkowy Gród Przemyski (S. 8) na przedstawieniu defilady na przemyskim rynku w okresie II RP kończąc (S. 38). Zamieszczono również wizualizacje i rekonstrukcje różnych obiektów (np. zespołu rotundy – palatium na terenie grodu przemyskiego) i fotografie archiwalne (np. z okresu II wojny światowej) oraz współczesne (figury Matki Boskiej Jackowej czy kaplicy Fredrów w katedrze przemyskiej).

Uwagę należy też poświęcić treści przypisów. Niektóre z nich są bardzo szczegółowe i cytują źródła, np. przytoczono tutaj w obszernych fragmentach przywilej Józefa II z 1789 roku (zresztą wydany drukiem)⁵, natomiast zawarto jedynie krótką informację dotyczącą hipotez na temat lokacji miasta odsyłając do odpowiedniej literatury.

W zamierzeniu autora publikacja jest *krótką opowieścią o tradycji historycznej, kulturowej i artystycznej dawnego Przemyśla*. Tak jest w rzeczywistości, ponieważ, niektóre wątki i opisy wydarzeń, zjawisk, procesów kulturowych i historycznych oraz budowli zostały

⁴ Zob.: Fida M. J. Moja opowieść o Przemyślu i ziemi przemyskiej. Przemyśl, 2016 (gdzie zamieszczono reprodukcje obrazów Fidy).

⁵ Dyplom cesarza Józefa II z 1789 roku przywracający miastu Przemyśl samorząd / oprac. Z. Konieczny. Przemyśl, 1990.

opisane bardzo pobieżnie lub zostały pominięte. Być może tytuł sugerujący przedstawienie zarysu tej tematyki oraz informacji, że książka dotyczy również dziejów architektury i budownictwa w Przemysłu byłyby bardziej odpowiedni.

Atutem wydawnictwa są liczne reprodukcje i fotografie, które czynią całość publikacji na poły wydawnictwem albumowym. Taki tytuł ma część mieszcząca się na S. 57–100 (Album ilustracji), zawierająca widoki poszczególnych obiektów. Po stronach zawierających przypisy, w publikacji zamieszczono część albumową składającą się z widoków poszczególnych obiektów wraz krótkimi opisami. Otwiera je opis i fotografie zamku kazimierzowskiego, następnie widoki i opisy obiektów sakralnych położonych w centrum miasta. Stosunkowo obszerny opis poświęcono katedrze rzymskokatolickiej i jej otoczeniu (dzwonnica, dawna szkoła katedralna). Szkoda, że wśród fotografii nie znalazło się ujęcie widoku odrestaurowanych i udostępnionych podziemi katedry oraz tzw. dworku Orzechowskiego (o którym zresztą autor nie wspomina w opisie). Dalej czytelnik może zapoznać się z fotografiami pozostałości murów miejskich oraz zabudowy rynku. Następnie zamieszczono obiekty znajdujące się na dawnych przedmieściach Lwowskim i Wilcze, choć wśród nich znalazł się również widok budynku pałacu biskupów grekokatolickich i Narodnego Dimu. Zaraz potem opublikowano widoki miasta znad Sanu, a za nimi budynków znajdujących się na Zasaniu. Kolejną część stanowią widoki kamienic i kamieniczek prezentujących w swojej budowie historyzm i mających cechy secesyjne. W tej części zamieszczono i informację oraz widoki klasztoru dominikanów i bonifratrów, położonych w centrum. Co dziwne, brak tutaj, a w części tekstowej także nie znalazły się informacje dotyczące klasztoru dominikanek, obecnej siedziby Przemyskiej Biblioteki Publicznej przy ul. Grodzkiej z reprezentacyjną salą, w której odbywają się śluby oraz imprezy kulturalne. Nie została także przez autora zawarta choćby wzmianka o tzw. Bramie Rycerskiej, powstałej w 1901 roku jako element generalnej przebudowy i adaptacji dawnego klasztoru dominikanek. Po remoncie przeprowadzonym w latach 2012–2013 znów świeci ona dawnym blaskiem⁶.

Brak też widoków z tzw. przemyskiego corso, tj. reprezentacyjnych ulic Kazimierza Wielkiego i Franciszkańskiej. W zabudowie tych ulic znajdują się też piękne (częściowo odrestaurowane) kamienice – wskazane więc byłoby uwzględnienie ich w publikacji.

Następne w kolejności zaprezentowany został Pomnik Orłąt Przemyskich oraz nagrobki obrońców Przemysła z 1918 roku. *Na obrzeżach miasta* – taki podpis widnieje obok widoków przedstawiających zabudowania dawnych koszar austriackich (tu wkradł się błąd literowy), widok na ulicę Tatarską oraz Winną Górę. Kolejne fotografie w części albumowej ukazują obiekty znajdujące się w okolicach Przemysła – zamek w Krasieczynie, klasztor franciszkanów w Kalwarii Pałacowskiej, arboretum oraz Zakład Fizjografii w Bolestraszcach, widok fortu «San Rideau» wraz z krótką notką o innych fortach znajdujących się w okolicy i godnych zwiedzenia, wieżę pancerną fortu «Borek» w Siedliskach, widok radzieckiego bunkra – kaponiery 8813.

Budynki w centrum miasta, które powstały już w XXI wieku to: gmach Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej oraz galeria «Sanowa». Część albumową zamykają pejzaż miasta oraz widok listopadowej mgły nad Sanem. Końcowe strony to tzw. rozkładówka, na której zamieszczono panoramę miasta z zaznaczeniem punktowym jej najważniejszych obiektów. Na jej zewnętrznej stronie znajdują się głównie ujęcia panoramy miasta z lotu ptaka.

⁶ Kot B., Olędzka M., Sęk S. Zespół architektoniczny przy ul. Grodzkiej 8. Historia, rewaloryzacja, badania. *Renowacje i Zabytki*. 2014. Nr 2 (50). S. 92–100.

Publikacja została wydana w formacie B4, w oprawie miękkiej. Wielka szkoda, bo tak bogato ilustrowane, wydane na dobrej jakości kredowym papierze wydawnictwo zyskałoby jeszcze poprzez zastosowanie twardej oprawy. Na okładce przedniej i tylnej mamy widoki wybranych przemyskich zabytków, a także widok dziedzińca krasiczyńskiego zamku.

Pomimo wykazania niektórych uchybień publikację należy polecić osobom zainteresowanym sztuką, historią i architekturą nadsańskiego grodu. Miejmy nadzieję, że zachęci ona do ich poznawania i dalszego zgłębiania.

REFERENCES

Dalecki, M. (1999). Rozwój przestrzenno-urbanistyczny Przemyśla. In *Przemysł w latach 1918–1939. Przestrzeń, ludność, gospodarka* (pp. 31–66). Przemyśl [in Polish].

Fida, M. J. (2016). *Moja opowieść o Przemyśle i ziemi przemyskiej*. Przemyśl [in Polish].

Konieczny, Z. (Ed.). (1990). *Dyplom cesarza Józefa II z 1789 roku przywracający miastu Przemyśl samorząd*. Przemyśl [in Polish].

Kot, B., Olędzka, M., & Sęk, S. (2014). Zespół architektoniczny przy ul. Grodzkiej 8. Historia, rewaloryzacja, badania. *Renowacje i Zabytki*, 2 (50), 92–100 [in Polish].

Polaczek, J. (2008). *Zamek w Przemyśle: od siedziby władzy państwowej do centrum kultury*. Przemyśl [in Polish].

Polaczek, J. (2011). *Przemyskie kamienice: funkcje i sekrety budownictwa mieszczańskiego w Przemyśle*. Przemyśl [in Polish].

Polaczek, J. (2014). *Zamek zwany kazimierzowskim w Przemyśle*. Przemyśl [in Polish].

Polaczek, J., Wigłusz, Z., & Czekanowski, S. (Eds.). (2005). *Zamek w Przemyśle*. Przemyśl [in Polish].

Ryszkiewicz, A., & Polaczek, J. (2006). *Mikołaj Tereński: malarz przemyski epoki późnego baroku*. Przemyśl [in Polish].

Wigłusz, Z., & Polaczek, J. (Eds.). (2002). *Pałac Lubomirskich w Przemyśle*. Przemyśl [in Polish].